

Szobrok szerelme

VENUS GYŰRŰJE

Egy közismert és népszerű elbeszélés a következő, szépirodalmi műveknél kissé szokatlan sorokkal kezdődik: „Mindig gyanítottam, hogy a földrajztudósok nem tudják, mit beszélnek, amikor a mundai csata színhelyét a bastuli-poeni nép vidékére helyezik, a mai Munda mellé, Marbellától néhány mérfölddel északra. Jómagam, a *Bellum Hispaniense* ismeretlen szerzőjének szövege, valamint Osuna herceg kitűnő könyvtárában szerzett adataim alapján arra a feltevésre jutottam, hogy Montilla környékén kell keresnünk ezt az emlékezetes csatateret, ahol Ceasar utoljára tett fel mindent a köztársaság bajnokai ellen. 1830 őszének elején Andaluziában tartózkodván, hosszabb kirándulásra szántam el magam, hogy fennmaradt kételyeimet eloszlassam. A közeljövőben ki is adom tanulmányomat, amely, remélem, végképp tisztáz mindent a jóhiszemű régészek előtt. De amíg értekezésem megoldja ezt a földrajzi problémát, amely lázban tartja egész Európa tudományos közvéleményét, hadd mondjak el egy kis történetet, bár egyáltalán nem függ össze Munda város fekvésének végtelenül izgalmas kérdésével.” (*Réz Ádám fordítása*) Valószínűleg kevesen jönnek rá azonnal, hogy Prosper Mérimée vezeti be e szavakkal *Carmen* című novelláját. Vajon miért kezdi az író ilyen, az elbeszéléshez látszólag semmilyen módon nem kapcsolódó fejtegetéssel — a Julius Caesar által Kr. e. 45-ben megvívott csata helyszínének tudós azono-

sítási kísérletével — ezt a később Bizet operája által világhírűvé vált írását? Erre a kérdésre két választ is lehet adni. Az egyik az, hogy a novella elbeszélőjeként megjelenő író látszólag céltalan spanyolországi utazását valamivel meg kell indokolni. Az elbeszélő az antikvitás szerelmeseként tesz körutat az ókori Hispania tájain, és közben véletlenül tanúja lesz a cigánylány tragédiájának, sőt, bele is szeret Carmenbe. A másik pedig az, hogy Mérimée, foglalkozása révén, maga is az ókor szakértője volt, hiszen műemlékfelügyelőként (*inspecteur des Monuments historiques*) 1834 és 1860 között számos utazást tett Franciaországban azzal a céllal, hogy megpróbálja megmenteni a pusztulástól a véletlenül napvilágra került ókori emlékeket. Mérimée több novellájában is visszatérnek a műemlékfelügyelő körutak során szerzett élmények, és az antikvitást idéző leírások (*Carmen, 1845; Az Ille-i Venus, 1837; Az etruszk váza, 1830*). Ezek közül *Az Ille-i Venus* az, amelyben a novella főhőse, vagy inkább elbeszélője, a legjobban emlékezett magára az íróra. Az elbeszélő, egy régészeti felügyelő, szemleútja során jut el a dél-franciaországi Ille-be, ahol egy elfagyott olajfa gyökerei közül előkerült egy majdnem teljesen meztelen nőt ábrázoló antik bronzszobor, amelyet a helybéliek bálványának tartottak, méghozzá olyan bálványnak, amely mindenkire bajt hoz. Már előkerülése után is balesetet okozott: rádőlt a falu legjobb pelota-játékosára, Jean Collra, s eltörte a lábát.

A felügyelő napnyugtakor érkezett Ille-be, a műkedvelő régész, Peyrehorade házába, ahol lázasan

készülődtek az ifjabb Peyrehorade, Alphonse más-napi lakodalmára. Hősünk ezért nem nézhette meg a játéktér — a francia forradalom történetéből is ismert *jeu de paume* pályája — mellett felállított szobrot, csak hálósobája ablakából vethetett rá a hold világánál egy pillantást. Ekkor két falubéli suhanc állt meg Venus előtt, és egyikük megdobta egy kővel, hogy bosszút álljon a barátját ért balesetért. Csak-hogy a kő visszapattant, és eltalálta a fiút. A suhancok rémülten futottak szét, mert azt hitték, a szobor dobta vissza a követ.

Másnap, amikor már az egész ház a menyegzői előkészületekkel volt elfoglalva, a felügyelő házigazdája társaságában végre közelről is megnézhetette a szobrot, és megállapította, hogy nem egy közönséges provinciális istenbrázolást, hanem feltehetőleg eredeti görög bronzszobrot találtak Ille-ben, amelyet feltétlenül meg kell őrizni. A nőalak gyönyörű volt, bár mosolyában még a felügyelő is felfedezett valamilyen megmagyarázhatatlan, baljóslatú vonást. A talapzat felirata szerint egy bizonyos Eutychés Myrón ajánlotta föl a szobrot Venus parancsára. A felügyelő szerint nem is a szobor, csak a kezére erősített, s most hiányzó arany karkötő volt Myrón ajándéka, akinek az istennő valószínűleg álmában jelent meg, és megígérte, hogy szerelme beteljesedik, ha szobrának felajánl egy karkötőt. Amíg a felügyelő a szoborról beszélgetett Peyrehorade úrral, a falusi ifjak labdázni kezdtek néhány spanyolországi ösvérhajcsárral, és megalázó vereséget szenvedtek. Alphonse Peyrehorade a játéktér széléről nézte a mérkőzést, de a kudarc láttán visszavágót követelt, és ünneplő ruhájában beállt a többiek közé, hogy megmentse Ille becsületét. Csakhogy már első ütését elhibázta. Menyasszonyának szánt vastag, ékköves esküvői gyűrűjén irányt tévesztett a labda. Alphonse bosszúsán körülnézett, hová tehetné a drága gyűrűt, hogy ne veszítse el. Zsebre vágni nem merte, mert kieshet onnan a játék hevében, másra nem akarta bízni, így hirtelen a szoborhoz lépett, és felhúzta a gyűrűt az ujjára. Ezután már jobban ment a játék. Meg is verték a spanyolokat. Alig ért véget a mérkőzés, indulni kellett a templomba. Alphonse, győzelme büszkén, megfeledezett a gyűrűről. Az esküvői szertartás során fedezte föl, mi történt, de szerencsére volt nála egy egyszerű, vékony gyűrű, amit két évvel korábban egy párizsi lánytól kapott, így azt húzta föl felesége ujjára. Estére járt, amire hazaértek, s ekkor Alphonse vissza akarta szerezni ékköves gyűrűjét, de nem sikerült: a szobor ökölbe szorította kezét, s a gyűrűt többé nem lehetett lehúzni.

Alphonse megijedt: a gyűrű belsejébe ugyanis azt vésték, hogy *sempre' ab ti*, vagyis örökké veled, s ezt az ígéretet most nem feleségének, hanem Venusnak tette.

Az éjszaka kellős közepén dübörgő léptek hangja verte föl a házat. A felügyelő megjegyezte magában, hogy Alphonse bizonyára berúgott, ezért nem tud uralkodni magán. A vendég reggel jajveszékelésre ébredt. Kisietett a szobájából, és látta, hogy Alphonse holtan fekszik az ágyon, oldalán sötét foltok, mint ha bordáit a bronz szorította volna össze. Az ifjú feleség egy kanapén ült tébolyult tekintettel. Összefüggéstelen elbeszéléséből ki lehetett venni, hogy szerinte a szobor látogatta meg éjjel Alphonse-t, és ő nyomta össze, amikor ráfeküdt az ágyban. A család biztos volt benne, hogy a tragédia elvette a fiatalasszony eszét. A felügyelő is azt hitte, de gondolkodóba esett, amikor a fiatal pár hálósobájának szőnyegén megtalálta Alphonse gyűrűjét, amit előző nap nem lehetett lehúzni a szobor ujjáról. Az elbeszélés azzal ér véget, hogy Peyrehorade-né beolvasztatja a szobrot, és harangot öntet belőle, de amióta ezzel harangoznak Ille-ben, kétszer is elfagyott a szőlő.

Mérimée nem említi, honnan merítette novellájának alapötletét. 1851 augusztus 19-én kelt levelében azt írta Francisque Michelnek (Brunel 12), hogy egy bizonyos Pontanusnál olvasta az ifjú történetét, aki Venus bronz- vagy márványszobrának adta gyűrűjét, de az egészre már maga sem emlékszik pontosan. A 14.-től a 17. századig legalább tizenöt Pontanust ismerünk, csakhogy a Venus-történetet egyikük sem tárgyalja.

Különös véletlen, hogy Heinrich Heine 1835 és 1836 között született munkája, az *Elementargeister* éppúgy 1837-ben látott nyomtatásban napvilágot, mint *Az Ille-i Venus*. A német mondavilágból és hiedelmekből táplálkozó történetekben központi szerepet játszott az az elképzelés, hogy az antik istenek a kereszténység uralomra jutásával nem haltak meg, hanem száműzetésbe vonultak. Erre utal Heine másik, az *Elementargeisterhez* szorosan kapcsolódó művének címe is (*Die Götter in Exil — Istenek a száműzetésben*). Dionysos, Venus és Diana eldugott barlangokban, vadregényes vidékeken élnek kísérőikkel együtt, s csak kevesen láthatták meg őket a középkor és újkor évszázadaiban. Az antik istenek halhatatlanok, de Krisztus uralma alatt csak mint ártó szellemek befolyásolhatják az emberek életét. Heine idézi a középkori Tannhäuser-dalt, amely egy lovagról szól, aki betévedt Venus barlangjába, és hiába próbálta Orbán pápa segítségével megtörni az is-

tenő varázsát, nem járt sikerrel, és vissza kellett térnie Venus kísérei közé. A történet az antik világ szabad szerelmének, érzeki gyönyöreinek és a középkor szigorúbb, keresztényi erkölcsének kibékíthetetlen ellentétét mutatja be, s Tannhäuser egyaránt lázad mindkét világ erőszakos szabályai ellen. Mérímée novellája szempontjából mégsem ez a motívum a legérdekesebb, hanem egy ifjú lovag története, aki Róma közelében labdázott barátaival (Heine 50–51, Neuhaus-Koch kiadása). A játék során azonban zavarta gyűrűje, így levette, s egy márványszobor ujjára húzta, hogy el ne veszítse. A játék végeztével vissza akarta venni a pogány istennőtől gyűrűjét, de nem tudta, mivel az

ökölbe szorította a kezét. Barátaikhoz fordult, hogy nézzék meg, mi történt, de mire azok odaszaladtak, a szobor kiegyenesítette ujjait, a gyűrűnek azonban nyoma veszett. Egy idő után a lovag megnősült, s a nászéjszakán éppen ifjú felesége mellé akart feküdni, amikor megjelent előtte egy asszony, aki nagyon hasonlított a szoborra, és azt mondta: — Az én ujjamra húztad a gyűrűt, engem jegyeztél el, így a jog szerint az én férjem vagy.

Heteken át ismétlődött a kínos jelenet, s a lovag, attól tartva, hogy felesége elfecsegi szüleinek, mi történt, illetve mi nem történt

közöttük, megkérdezte barátaitól, hogy mit tegyen. Azok egy Palumnus nevű külvárosi paphoz (*Priester in der Vorstatt*, Kornmann 79) küldték, aki varázsló hírében állt. Palumnus eleinte nem akart segíteni rajta, de végül kötélnek állt. Egy pergamenre varázseleket írt, majd elmagyarázta, mit kell az ifjúnak tennie. Azt tanácsolta, menjen éjfélkor egy keresztút-hoz Róma közelében, és várjon, amíg különös, sápadt alakok tűnnek föl. Ha meglátja az asszonyt, akit a szobor ábrázolt, egy szó nélkül lépjen oda hozzá, és nyújtsa át neki a pergament. A lovag pontosan követte Palumnus utasításait. Az éjféle keresztúton ünnepi díszbe öltözött árnyak tűntek föl előtte, akik mindannyian a pogány ókoriak viseletét hordták. Végül diadalszekéren eléggördült egy biborruhas, gyö-

nyörű asszony, maga Venus. A lovag átadta neki a pergament. Az belenézett, és felkiáltott: — Palumnus, te gonosz pap! Még mindig nem teltél be a szenvedéssel, amit nekünk okoztál?

A gyűrűt azonban visszaadta, s a lovag, mint aki varázslattól szabadult meg, már aznap éjjel teljesítette férji kötelességét. Igaz, Palumnus három nap múlva holtan esett össze.

Heine megjegyzi, hogy a történetet, amely feltehetőleg spanyol eredetű, Heinrich Kornmann *Mons Veneris (Venus hegye)* című könyvében olvasta. Kornmann műve 1614-ben jelent meg Frankfurtban. A szerzőről nem sokat tudunk. A Marburg melletti

Kirchhainban született, jogi doktorátust szerzett, és Frankfurtban halt meg 1640-ben. *Mons Veneris* című könyve 96 fejezetben foglalta össze a Venuskultuszra, az istennő szobraira és a hozzájuk fűződő történetekre vonatkozó hagyományokat. A varázsló papot a *Mons Veneris* Palumbusnak nevezi, s a történetet Henrik császár idejére helyezi. Kornmann is megnevezi forrását, D. Antoninus *Histori* című művének 26. könyvét (Kornmann 77). Antoninus a Venus-szobor történetét az 1190 és 1264 között élt Vincentius Bellovacensis (V. Beauvais) *Speculum historiale* című gyűjteményéből merítette. A

Venus-szobrot eljegyző lovag meséjét Beauvais előtt W. Malmesbury említi 1125-ben írt *De gestibus regum Anglorum (Az angol királyok tettheiről)* című krónikájában (Stubbs kiadásában 1. kötet 256–258). Malmesburytól függetlenül Németországban is megjelent a Venusgyűrű története az 1131 és 1150 között készült *Császárrónika*-ban (*Kaiserchronik*, 5,13101). Egy Astrolabius nevű ifjú barátaival egy Theodosius által bezárt (Kr. u. 392 november 8.) Venus-templom előtt labdázott (spilten mit dem clöze). A labda beesett az istennő szentélyébe. Astrolabius átugrott a falon, hogy visszaszerezze labdáját, de a barátai hiába várták, hogy kijöjjön a szentélyből. Egy idő után bezörgettek a kapun, de a pogány papok, akik ott éltek, a császári parancsra hivatkozva nem engedték

X. Alfonz: Miként húzott gyűrűt a csuhás Szent Mária ujjára, s miként hajlította be a szobor a gyűrűvel az ujját

Értelme: A dicsőséges Szűz, a lelkek királynője féltékeny azokra, akiket szeret, mert nem akarja, hogy hitványul viselkedjenek

Erről mondok nektek egy szép csodát, amiben örömetek fogjátok lenni, amelyet a Szűz tett, a mi Urunk anyja, miáltal nagy vétektől szabadított meg egy fölöttebb hamis szeretőt, aki gyakran váltogatta szerelmeit, egyiket a másik után.

Német földön történt, ahol a nép fel akarta újítani templomát, ezért kivítették a szentséges oltárszobrot és a térre nyíló kapuba tették, az oszlopcarnok védelmébe.

Azon a téren volt egy igen zöld mező, ahová a helybeliek szórakozni jártak, pelotát játszani, azt a játékot, amelyet a süvölvények minden másnál jobban kedveltek.

Egy alkalommal nagy csapat ifjú játszott, és egy úrfi, aki szerelmes volt, a kedvese által adott eljegyzési gyűrűt, mivel attól tartott, hogy az elgörbül, mikor a labdát megüti, le akarta tenni valahová. Meglátta a szobrot, s azt, milyen szépséges, s felhúzta ujjára a gyűrűt, mondván: — Mától fogva nem érdekel az, akit szerettem, mert, Istenre esküszöm, ily csodát még nem láttak szemeim, ezért mostantól szolgáló leszek, és ezt a gyönyörű gyűrűt ennek jeléül neked adom.

És térdet hajtva előtte áhitattal így szólt:

— Ave Maria —, majd megígérte, hogy ettől kezdve soha többé nem zár szívébe más asszonyt, és hogy hű marad hozzá.

Miután az ifjú így fogadkozott, a szobor behajlította az ujját a gyűrűvel. Az ifjú ezt látva megrettent és felkiáltott:

— Óh, Szent Mária, segíts meg!

be őket. A fiatal emberek mégis bejutottak, és Venus szobra előtt találták a megigézett Astrolabiust. A szoborban ugyanis elrejtőzött az ördög, és rávette Astrolabiust, hogy gyűrűjével jegyezze el a pogány istennőt.

daz pilde waz gewis
in honore Veneris.
daz geriet im ouch der vālant:
daz vingerlin zōch er ab der hant,
er gab im sīnen gemāhelscaz,
vil tiure gehiez er dem pilde daz,
daz erz iemer minnen wolte
alse lang er leben solte...

Az ifjú esztét megzavarta a szerelem. Miután barátai kivezették a szentélyből, búskomorságba esett, nem evett, nem ivott, s álom sem jött a szemére. Astrolabius halálfélelmében a császári káplánhoz, Eusebiushoz fordult, aki fiatal korában számos varázslatot olvasott a fekete könyvekben (in den swarzen buochen). A pogány Astrolabius hajlandó volt megtérni, ha a káplán kiűzi belőle az ördögöt, és visszacszerzi jaspisköves gyűrűjét. Eusebius hosszas egyezkedés után nemcsak arra kényszerítette az ördögöt, hogy visszaadja a gyűrűt, hanem arra is, hogy árulja el a szobor titkát. Venus mágikus erejét annak köszönhette, hogy a szobor alá bizonyos gyökerek és füvek voltak elásva. Miután ezeket eltávolították, Astrolabius sok más pogánnyal együtt felvette a keresztiséget, a mágikus erejét elveszített Venus-szobrot pedig Ignác pápa rendeltére Rómába szállították, és az Angyalvárban állították fel (Panofsky, 11–12).

Az ördög mesterkedése és kiűzése, továbbá a pogány Astrolabius megkeresztelése olyan keresztény legenda, amelynek kialakulása a pogányság és kereszténység együttélésének valamint a theodosiusi törvényeknek időszakához köthető (Mühlher 53). Fi-

gyelemre méltó, hogy Malmesburynél az ifjú csak azért húzta föl a gyűrűt a szobor ujjára, mert zavarta a labdázásban, és szó sincs róla, hogy szerelmes lenne az istennőbe, a *Császárkronika*-ban a labdajáték, pontosabban a labda elvesztése viszont csak arra kell, hogy a Astrolabius behatoljon Venus lezárt templomába. Ott azután — igaz, az ördög tanácsára — eljegyzi a szobrot gyűrűjével. A labdázás ebben az esetben nem nélkülözhetetlen eleme a történetnek.

Heine könyve, az *Elementargeister* Franciaországban is megjelent. 1853-ban a *Revue des deux Mondes* című folyóiratban közölték (ugyanennek a lapnak 1837. május 15-i számában látott napvilágot Mérimée novellája is), és két évvel később önálló kötetben adták ki (*Les dieux en exil*). Heine a fordításra először Gérard de Nerval akarta felkérni, de a gyenge idegzetű író megbetegedett, és kórházi tartózkodásának időszakában, 1853 februárjában és márciusában Heine vállalt kezességet a kórházi költségek fedezéséhez (Neuhaus-Koch 1092). A fordítást végül Julius Duesberg készítette el.

Heine forrása Kornmann mellett Martin Antoine Del Rio *Disquisitionum magicarum libri sex* (Köln, 1633) című munkája volt. Ariane Neuhaus-Koch (519) ezért gondolja, hogy Heine erre a spanyol jezsuitára gondolt, amikor a Venus szobor történetét spanyol eredetűnek vélte. Pedig a gyűrűvel eljegyzett szobor motívuma korán megjelent spanyol földön is. X. Alfonz, Kasztília és León rendkívül művelt királya (ur. 1252–1282) gallego portugál nyelven írott Szűz Mária himnuszában találkozunk vele, igaz, némileg módosult formában. A történet német földön játszódott, és a szobor, amelynek

Az emberek, mikor ezt hallották, odasiettek a kiáltozó ifjúhoz, és ő elmesélte, amit már elmondtam nektek. Azt tanácsolták neki, hogy lépjen be Claraval (Clairvaux) szerzetesrendjébe.

Mindenki azt hitte, hogy így is tett, de ő, hallgatva az ördög tanácsára, mégsem tartotta magát ahhoz, amit a dicsőséges Szűznek ígért, és lelkében úgy oszlott el igérete, mint só a vízben.

Nem gondolt már az isteni Szűzre, hanem szerelemre lobbant korábbi kedvese iránt, és a szülők öröme házasságot kötött vele, a földiekkel fölcserélve a túlvilági gyönyöröket.

Mikor megtartották a menyegzőt, s a nap véget ért, a vőlegény tért nyugovóra elsőként, és hirtelen álomba merült. Álmában Szent Máriát látta, aki haragosan szólt hozzá:

— Ó, én álnok hazudozóm! Miért mentél el más asszonyt keresni? Elfelelted a gyűrűt, amit nekem adtál. El kell ezért hagynod ezt az asszonyt, és bármi is történik, velem kell jönnöd, mert ha nem, halálos rettegésben fogsz élni.

A vőlegény felriadt, de nem akart elmenni. A dicsőséges Szűz újból álmot bocsátott a szemére. Az ifjú látta, hogy Szent Mária ott fekszik közte és menyasszonya között, elválasztva őket egymástól, és nagyon haragosan szólította:

— Te gonosz, hazug, hűtlen, jössz-e már? Nem szégyelled magad, hogy elhagytál? Ha vágyasz még szerelmemre, kelj föl, és ne várd meg a reggelt, hanem távozz ebből a házból, távozz!

Fölébredt a vőlegény, és olyan félelem fogta el, hogy fölkel, és nyomban elindult. Nem hívott magával senkit. Hegyeken át vándorolt, míg egy fenyves mellett álló remetelakba nem ért. Ezután egész életében Szent Máriát, a nagy Király anyját szolgálta, ahogy írják, s ő magával vitte ebből a világból, hitem szerint, sőt így tudom, a Paradicsomba, a Menyeyi Királyságba.

(Lénárt András fordítása)

ujjára a labdázó ifjú felhúzta gyűrűjét, nem Venusé, hanem Szűz Máriáé volt. Természetesen, a költemény szellemének megfelelően, a végkifejlet is másként alakult. Az ifjú megnősült, de a nászéjszakán megjelent előtte Szűz Mária és figyelmeztette: nem érhet földi asszonyhoz, mivel az ő jegyese. Az ifjú belátta,

hogy a történeteken nem változtathat, és szentéletű remete lett belőle.

Az irodalomtörténészek a 12. századig tudták nyomon követni a motívum előéletét, de hozzáfűzték, hogy a történet, amelynek végső forrása elveszett, a kései antivitásban gyökerezett. A kérdés csak az, hogy valóban létezett-e ez a végső forrás, és közelebb lehet-e jutni hozzá valamilyen módon? A feladat nem egyszerű. J. Grimm is foglalkozott a Venusgyűrű problémájával, amint ezt egy K. Otfried Müllerhez, az ókortörténet és mitológia nagyírú kutatójához címzett levélkéje tanúsítja. „Előfordul valahol a görög mitológiában, hogy egy szobor az ujjáról a gyűrűjét egy imádkozó számára leejti? Vagy az ujját, a karját behajlítja vagy kinyújtja, védelemül, vagy jelet adva?” Müller válasza rövid volt. „Nem. M.” (Mühlher 53).

Az elbeszélésnek, mint láttuk, három kulcsmotívuma van. Az egyik az elevenné vált, emberként vagy istenként viselkedő szobor. A második egy szobor és egy emberi lény szerelme. A harmadik pedig a gyűrű, amely összeköti és megváltoztatja az ember és a szobor sorsát. A labdajáték a történet több változatából hiányzik, és csak a gyűrűvel együtt van szerepe a legendában.

ELEVENNÉ VÁLT SZOBROK

Az, hogy Isten sárból gyúrt emberalakot és lelket lehelt belé, mélyen gyökerezik a zsidó-keresztény hagyományban. Ilyen formán minden ember egy életre kelt szobor, Ádám leszármazottja. Az istenek természetesen a görögöknél is képesek voltak hasonló csodára. Hésiodos költeményében, a *Munkák és napok*-ban az istenek először aranyból készítették el az embereket, azután ezüsből, majd kőrifából (109–173). Héphaistos, Athéné és Aphrodité teremtette az életre keltett és vészthozó asszonyt, Pandórárt (60–68). Ugyancsak Héphaistos remekelte az isteneket kiszolgáló, aranyból készült automatákat, valamint a phaiákok fáradhatatlanul örködő arany és ezüst kutyáit („Szolgálók gyámolították; drága aranyból vannak ezek, de akárcsak az élők. Van szívükben erő és ész, és szólni tudnak, és őket munkára az égilakók tanították...” Homéros: *Ílias*. 18,416–420; „Kétoldalt színarany meg ezüst ebek álltak előtte, mit mind Héphaistos remekelt leleményes eszével, hogy palotáját őrizték a nagy Alkinoos-

nak; és e kutyák soha meg nem öregsenek, élnek örökké.” Homéros: *Odyseia*. 7,91–94. *Devecseri G. fordítása*). Vitatott, hogy Talóst, a krétai réz óriást Zeus ajándékozta-e Európának vagy Héphaistos Minósnak. Talós Minós szolgájaként naponta (vagy évente) háromszor körbejárta Krétát, és elüldözött onnan minden ellenséget. Ez a Talós csak a bokáján volt sebezhető. Az eddigiekből kitűnik, hogy a legtöbb magától mozgó vagy elevenné vált szobrot a sánta kovácsisten, Héphaistos készítette. Élt azonban egy másik Talós is, aki nem szobor volt, hanem felaláló, Daidalos unokaöccse. A hagyomány szerint Talós fundálta ki a fűrészt, a körzöt és a fazekaskorongot. Daidalos, az ezermester olyan féltékeny lett az ifjúra, hogy letaszította őt az athéni Akropolisról.

Az ifjabb Talós nagybátyja, a gyilkos ezermester, Daidalos volt a hagyomány szerint az egyetlen ember, aki — az istenekhez hasonlóan — maguktól mozgó szobrokat tudott készíteni. Ezt azonban már az ókorban is úgy magyarázták, hogy nem igazán mozgogtak szobrai, csak mesterien ábrázolták a mozgást, amire a korábbi művészek nem voltak képesek (Diodóros: 4,76; Pausanias: 7,5,5). Daidalos feloldotta az alakok merev tartását, behajlította karjukat, lépésben ábrázolta a lábukat, és kinyitotta szemüket. Ez az élethűségre való törekvés ihlette aztán az elevenné vált szobrok mítoszáit. Igaz, Daidaloszról azt is feljegyzik a hagyomány, hogy ő építette a labirintust, majd Krétáról Sziciliába repült saját készítésű szárnyain, s ezeknél a kalandoknál a maguktól mozgó szobrok sem voltak valószínűtlenebbek. A szobor különben is jóval többet jelentett egyszerű, lelketlen anyagnál. Ha valakinek ábrázoljuk arcvonásait vagy egyszerűen az alakját, valamilyen módon birtokba vesszük a lelkét is. Ennek a hiedelemnek ősi voltára utal az eskü szövege, amelyet a Théra szigetről Észak-Afrikába induló gyarmatosítók tettek Kr. e. 600 körül: „Viaszbabákat gyúrtak és a következő átokformulát mondva elégették őket valamennyien egybegyűlve, a férfiak és asszonyok és fiúk és lányok: »Aki nem tartja be ezeket az esküket, hanem vétkezik ellenük, olvadjon meg és folyjék szét, mint a viaszbaba, ő is, az utóda is és a jószága is, akik azonban betartják az esküben megfogadottakat, akár Libyába hajóztak, akár Thérán maradtak, sok szerencsében részesüljenek maguk is és utódaik is.«”. A szobor tehát nem műalkotás, vagy nem pusztán az, hanem mágikus erejű eszköz, amely olykor — alkotójára veszélyt hozva — el is szabadulhat. Az egyiptomi Pankratés minden házimunkát egy mozsártörővel végeztetett el, amely bár lelketlen anyag volt, a tu-

dós varázsigéjére megelevenedett, és emberalakot öltött. Egy ízben tanítványa, Arignótos, kihallgatta mestere varázsigéjét, és amikor Pankratés elment hazulról, kipróbálta. Felöltöztette a mozsártörőt, ki mondta a varázsigét, és megparancsolta az emberré vált szerszámnak, hogy hordjon vizet a házba. Amikor az megtöltötte az amphorát, Arignótos felszólította, hogy hagyja abba a vízfordást, de mindhiába. A mozsártörő csak hordta a vizet, amíg az egész ház meg nem telt. Ekkor Arignótos egy fejszével kettévágta a mozsártörőből lett szolgát, hátha attól megbénul, de nem így történt. Mind a két része külön hordta a vizet, és a póruljárt bűvészinast csak az mentette meg a nagyobb bajtól, hogy Pankratés közben hazatért, és a megfelelő varázsigével újból mozsártörővé alakította a vízfordót (Lukianos: *A hazugságkedvelő*. 35–36). Ugyancsak Lukianos számol be a korinthusi hadvezér, Pelichos gyógyító erejű szobráról, amely éjszakánként leszáll talapatáról, kóborol a házban, és néha még meg is fürdik. Pelichos szobrához a gyógyult betegek apróbb ajándékokat és kisebb pénzadományokat szoktak letenni. Egy alkalommal egy lybiai szolga ellopta Pelichos pénzét. A szobor megbüntette a tolvajt. Nem elég, hogy a lybiai nem tudott elmenekülni a zsákmányával, és másnap rajtakapták, hanem attól kezdve minden éjszaka megverték álmában, s amikor felébredt, teste tele volt sebekkel. Nem is bírta sokáig, néhány nap múlva meghalt (Lukianos: *A hazugságkedvelő*. 19–21).

Természetesen nemcsak a szobrok tudták megleckéztetni azokat, akik kezét emeltek rájuk, hanem az emberek is megbüntették a szobrokat, ha azok bünt követtek el. Drakón a halálbüntetést az emberek kívül a tárgyakra — így a szobrokra is — kiterjesztette, amint erről Pausanias számol: „Miután meghalt, egy ember azok közül, akik életében gyűlölték, éjszakánként odament Theagenés szobrához,

és megkorbácsolta az ércet, mintha magát Theagenést bántalmazná. A szobor azonban egyszer rázuhant, és így vetett véget a sértegetésnek. A meghalt ember fiai pedig gyilkosság vádját emelték a szobor ellen. A thasosiak a tengerbe süllyesztették a szobrot, ezzel Drakón nézetét követték, aki megalkotta

Lukianos: *Philopseudés*. 19. „Ahowy az éj leszáll, ő lelép a talapatáról, ahol áll, és körben körülsetál a házban. A ház valamennyi lakója szokott találkozni vele — néha még énekelget is és nem hánt senkit, csak ki kell térni előle. Sokszor még meg is fürdik s egész éjjel játszik, pancsol, hallani ahowy csobog a víz. — Nézd csak! — szóltam közbe. — Akkor nem is Pelichos szobra ő, hanem a krétai Talósé, Minós szolgájáé. Mert az is rézből van, tudod, a kóbor krétai. S ha épp nem bronzból volna, ó, Eukratés, de fából, akkor minden bizonnyal nem Démétrios munkája volna, de Daidalos mesterműve. Hisz ez is mindig elköszál a talapatáról, úgy, ahowy mondatad.

20. — Vigyázz, Tychiadés! — felelte. — Nehogy utóbb még megbánd a móríkázásodat! Tudom én, ahowy járt az, aki elcsente a szobor obulusait, melyeket újholdkor szoktunk neki adni! ... Már rengeteg obulus gyűlt össze a lábánál, sőt még néhány ezüstpézn is oda volt ragasztva viasszal a combjához s ezüstlemezek is — azok hálaimái és hálafizetsége, akiket megszabadított lázuktól. Volt egy líbiai szolgám, átkozott rosszcsont lovászfű. Ez arra vetemedett, ahowy éjszaka ellopja Pelichos pénzeit. Kileste, mikor lép le a szobor talapatáról, és el is csente. Ahowy visszatért és észrevette, ahowy kirabolták ... lásd, mint állt bosszút Pelichos, mint fülelte le a líbiait. A nyomorultnak egész éjszaka ott kellett az aulában körbekerengenie, s mintha a labirintusba keveredett volna bele, nem bírt seahogy se kimenni, míg hajnalban le nem fülelték ebül szerzett zsákmányával. Akkor aztán, ahowy nyakon csípték, kutyául eltángálták. Nem is élt utána sokáig, cudarul odaveszett. mint saját maga mesélte, minden éjszaka estétől hajnalig korbácsolták, úgyahogy másnap mindig látni lehetett a testén az újabb sebhelyeket.

21. Erre megszólalt Antigonos, az orvos. — Nekem is van, ó, Eukratés, egy könyöknyi magas bronz Hippokratés szobrom, s ez, mihelyt lámpásának a bele kialszik, nagy csörömpöléssel körbejár a házban, felborítgatja az üvegcéket, kidönti az orvoságokat, csapkodja az ajtókat, különösen ha elmulasztjuk az évenként neki járó áldozatokat.

(Jánosy I. fordítása)

az athéniak számára a gyilkosságra vonatkozó törvényeket, és ezek érvényét kiterjesztette az élettelen tárgyakra is, például arra, ha valami lezuhan és megöl egy embert.” (Pausanias: 6,11,6) *Sarkady J. fordítása*

Lukianos idézett írásában beszámol egy bronz Hippokratés-szoborról is, amely lámpásként szolgált. Ha kifogyott belőle az olaj, éjszakánként dühödten körbejár a házban, és felborogatta gazdájának orvosságos edényeit. Akkor volt különösen dühös, ha elmulasztották bemutatni neki az évente kijáró áldozatot. Mérimée bizonyosan olvasta Lukianos *Hazugságkedvelő*-jét, minthogy *Az Ille-i Venus* mottójaként ebből a műből idéz egy mondatot.

A német romantikában — Kornmann hatására —

igen gyakoriak a Venus-szobrokról szóló történetek. Az egyik leghíresebb Josef von Eichendorff (1788–1857) *Das Marmorbild (A márványszobor)* című novellája. Egy Florio nevű nemes ifjú egy éjjel Luccában betévedt egy parkba, ahol meglátott egy gyönyörű, márvány Venus-szobrot. Olyan érzés fogta el, mintha régen látott szerelmével találkozott volna. Ekkor szél támadt, és a szobor hideg fehérsége olyan félelemmel töltötte el Floriót, hogy sietve távozott a parkból. Másnap hiába kereste a parkot, mert ott, ahol előző éjjel járt, egy kastély állt, amelynek a kertjében egy gyönyörű asszony ült, lantot pengetett és énekelt. Az asszony nagyon hasonlított az éjszaka látott szoborra. Florio megismerkedett vele, és együtt mentek egy bálba, később pedig vadászni. A különös hölgy egy este meghívta Floriót a kastélyba. Amikor beszélgettek, hirtelen föl-

támadt a szél, és a nő egyre sápadtabb, egyre szoborszerűbb lett. Florio elmenekült a kastélyból, és másnap Luccát is otthagya. Ahogy távolodott a várostól, meglátott a hegyen egy festői romot, nagyjából azon a helyen, ahol a kastélynak kellett volna állnia. Megkérdezte kísérőjétől, hogy milyen szentély az. — Venusé — felelte a férfi. — Veszélyes hely. Azt mesélik, Venus minden tavasszal föltámad, és elragad egy ifjút.¹

SZOBROK SZERETŐI

A szobor, ha igazán tökéletes volt, olyannyira magával ragadta nézőit, hogy azok olykor belé is szerettek. A legismertebb példa Pygmalion története. Pygmalion — Ovidius költeményében — ciprusi szobrász volt, aki megundorodott a női nem bűneitől. Ovidius az *Átváltozások*-ban közvetlenül a Pygmalion-történet előtt az erkölcsstelen Propoetis-lányok sorsát beszéli el. Ezek a lányok tagadták Venus istenségét és a szerelmet. Az istennő bosszúból gátlástalan hetairát faragott belőlük, majd amikor arcukról eltűnt a szemérem, és minden emberi vonás, kővé — szoborrá — változtatta valamennyiüket. Ha Venus bosszúja az elevenből képes szobrot faragni, áldása ennek ellenkezőjét is el tudja érni. Pygmalion magányában egy elefántcsont szobrot készített, amely egy gyönyörű lányt ábrázolt. Munkája olyan jól sikerült, hogy belészeretett saját művébe. Ajándékokkal halmozta el a lányt, simogatta, ágyába vitte, de hiába ölelte, az elefántcsont nem viszonzta szerelmét. Pygmalion Venus ünnepén arra kérte az istennőt, hogy adjon neki olyan feleséget, mint a szobor. Azt kérni se mertte, hogy a szobor keljen életre. Az ünnep után hazament, és újból átölelte a

lányalakot. Ahogy végigsimította, érezte, hogy mint a méhviasz a kéz melegétől, meglágyul, és megmelegszik. A lány életre kelt, s már együtt élvezhették Venus adományát, a szerelmet. Gyermeük is született, Paphos, akit ugyanúgy hívtak, mint a ciprusi várost, ahol Venus szentélye állt.

Ovidius költeménye több réteggel. Éppúgy szól a művész és alkotása viszonyáról, mint a férfiak és nők örökkön kétarcú, keserves és vágyott kapcsolatáról. A. R. Sharrock Ovidius *Pygmalion*-ját és a római szerelmi elégiákat elemezve arra a következtetésre jut, hogy „a szerelmi költészet megteremti tárgyát, amelyet asszonynak nevez, és belészeret — vagy inkább a művész szeret belé az alkotás folyamatába, amely létrehozta az asszonyt. Ez a »womanofacture« (Sharrock: 49). Ha azonban az eredeti Pygmalion-történetet vizsgáljuk, kiderül, hogy mindennek nyoma sincs benne. A görög mitológia két Pygmaliont ismer, és mind a kettő kapcsolódik Ciprushoz. Az egyik Pygmalion Tyros királya volt, aki megölte nővérének, Elissának (Didónak) a férjét, hogy megszerezze va-

gyonát. Dido megálmolta, hogy ki a gyilkos, és néhány tyrosival útra kelt, mert nem akart többé Tyrosban maradni. Először Cipruson kötöttek ki, ahonnan lányokat, más hagyomány szerint örömlányokat (vagyis a Propoetisok leszármazottait) vittek magukkal, és megalapították Karthágót. A másik Pygmalion is király volt, nem szobrász, de az ő történetében, amelyről két forrás is beszámol, fontos szerepet játszott Venus szobra. A Kr. u. 2. században élt alexandriai Clemens így ír: „Az a bizonyos ciprusi Pygmalion belészeretett egy elefántcsont istenszoborba. A szobor Aphroditét ábrázolta ruhátlanul. A ciprusi férfit elbűvölte alakja, és a szoborral szeretkezett. Így beszéli el Philostephanos. Egy másik Aphrodité kőből volt Knidoson, és szép volt. Valaki belészere-

Ovidius: *Átváltozások*. 10.238–297

Merte tagadni a Propoetis-lányok buja ajka,
hogy Venus istennő; haragos lett az, s a leányok
elsők lettek ezért, kik eladták testük, a földön;
majd miután a szemérmük szűnve pirulni se tudtak,
már — a különbség csak kicsiség — kővé alakultak.

Pygmalion, látván, hogy ezek mily vétkeken élnek,
elborzadt buja bűnűktől, mit az asszonyi szívnek
nyújt bővebben a természet, nem vett maga mellé
asszonyt, nőtelen élt, nőtlen volt ágya sokáig.
Nagy művészettel készített szobrot eközben
hó elefántcsontból, amilyen szép nő a világra
nem születik sohasem; s a saját művébe bolondult.
Élő szép szűznek vélhetné könnyen e szobrot;
tán a szemérem tiltja csupán mozdulnia, vélnéd;
művészet fedi el, hogy csak művészet. Az ámult
Pygmalion az utánczó testtől gyűlt szerelemre.
Ujjaival művét tapogatója: ha emberi test-e
vagy csak ivor; s hogy ivor nem vallja be mégse magának.
Csókokat ad, s hiszi: kap; szól hozzá, tartja ölében,
és hiszi; ujjai lány testébe nyomódnak a lánynak,
s fél, hogy kék folt kél a leányon, ahol tapogatta.
Mond gyöngéd szavakat, s azután, ami kedves ajándék
mindig a lánynak, elé viszi: kagylót, síma kövecskét,
gyöngé madárkákát, sokezerszínű tarka virágot,
szép liliomszálat, festett labdákat, a fákról
Héliasok könnyét; testére ruhákat is aggat;
ujjait ékkövel (*dat digitis gemmas*) s a nyakát csinosítja
nyakékkal;
gyöngéd gyöngy a fülére, kerül kebelére kősöntyű:
mind illik neki ez; s nem csúnyább meztelenül sem.
Sidoni bíborral készült kerevetre teríti,
hitvesnek hívogatja, pihés párnára nyugosztja
végre nyakát, valamintha csak érezhetne akármit.
Jött Venus ünnepe, mely Cyprusban mindig igenszent,

tett, és szeretkezett a szoborral. Poseidippos beszé-

li el, az elsőt kyprosi, a másodikat knidosi történetében" (*Intelmek. Protreptikos.* 51 P).

A 3–4. században élt Arnobius leírása részletesebb: „Philostephanos beszéli el a *Ciprusi történetek*-ben, hogy a ciprusi király, Pygmalion, minthogy elméjében és lelkében kialakult az értelem és az ítélőképesség fénye, beleszeretett Venus szobrába, amelyet a ciprusiak szentnek tartottak, és ősi idők óta vallásos kultuszban részesítettek. Úgy szerette, mint egy asszonyt, s esztelenségében az istennőt, mintha a felesége lenne, ágyába vonta, és szerelmesen átölelve csókolta száját, aztán hiú vágyaitól sarkallva utat engedett hiába való szenvedélyének” (*A pogányok ellen.* 6,22,132).

Philostephanos, akire mindkét szerző hivatkozik, a Kr. e. 3. században élt kyrénéi kuriózumíró volt. Művének csak kis töredékei maradtak fenn. Vitatott, hogy milyen mélyen gyökerezett a múltban az a hagyomány, amelyet Philostephanos megőrzött a ciprusi király és a Venus-szobor szerelméről. Vannak, akik elvetik ősi voltát, mivel az archaikus görög istennőszobrok kivétel nélkül ruhában ábrázolják a nőalakokat, míg a férfiak

szobrai meztelenek. Az igaz, hogy a kispasztikában — keleti hatásra — a Kr. e. 8–7. században, különösen Krétán, készítenek meztelen nőket ábrázoló elefántcsont, bronz és terrakotta szobrocskákat, de ezek Stephanie Böhm meggyőző értelmezése szerint nem istennőket ábrázoltak, nem jelentek meg a vázafestészetben és a nagyszobrászatban, és a Kr. e. 7. sz. végén el is tűnnek (Böhm 119–120). A ruhátlan női szobrok csak a Kr. e. 4. században jelennek meg a görög művészetben. Ennek alapján Pygmalion története, a meztelen Aphrodité szobor meghatározó szerepe miatt, legkorábban a Kr. e. 4. században keletkezhetett. Maga Pygmalion azonban már korábbi mítoszokban is szerepelhetett. A király nevének egyik magyarázata a „könyöknyi” jelentésű görög szóból indul ki, és így rokonítja a ciprusi uralkodót a pőtömnyi pygmaiosokkal, vagyis pigmeusokkal. Ez a testi hiba éppúgy nem akadályozhatta meg Pygma-

liont a szobrászatban, mint ahogy az ujjnyi Daktylosok is ezermesterek voltak, és a sánta kovácsisten, Héphaistos is minden mesterséghez értett. Ráadásul van még egy kétségtelen kapcsolat Pygmalion és Héphaistos alakja között: mindketten Aphroditéba szerelmesek — egyikük a szobrába, a másikuk pedig magába az istennőbe, akinek ő a férje. Csakhogy Pygmalionnak az igazi Aphroditéval is lehetett viszonya, ha igaz az, amit a Kr. u. 5. században élt Hésychios állít: Pygmalion nem más, mint Adónis, Aphrodité szerelme. Az 1. században élt Apollodóros mindene-

setre megelégedett azzal, hogy Pygmaliont megtette Adónis nagyapjának. Adónis alakja azonban kivezet minket a görög világból, hiszen a vadkan által halálra öklelt fiatal istent Tammuz ill. Dumuzi néven az ókori keleten is tisztelték, mint a szerelem istennőjének, a föníciai Astarénak kedvesét. Astarte pedig a görögök számára nem más, mint Aphrodité. Pygmalion, úgy tűnik, otthonosan mozgott Föníciában, olyannyira, hogy Porphyrios meg is jegyezte: Pygmalion Föníciából származott (*De abstinentia.* 4,15). De nemcsak a király alakja, hanem neve is föníciai eredetű. *Pumaj-*

és szarvuk körülöntve arannyal, hullnak a tulkok áldozatul, hősín nyakukat bárd metszi keresztül, füstöl a sok tömjén; s ő, mint kell, áldozat-adva áll meg az oltárnál, s félénk szava szól: „Ha ti mindent, égiek, adhattok, vágyom feleségemül...” Azt nem merte kimondani: „Őt”, pusztán „egy olyant, ki hasonló”. Csakhogy arany Venus átértette (hisz ünnepi napján ott volt), hogy mire áhitozik; s hogy kedvez e vágnak, égis háromszor lobogó lánggal kimutatta. Pygmalion hazatér, lányszobrát látni szeretné, ágyra lefekteti, ad csókot neki, érzi: melegszik; ajkát nyomja reá ismét, mellére az ujját: s lám, az ivor lágyul, s már nem mereven, benyomódik vágyó ujjá alatt, valamint a hymetti viasz, ha nap heve éri, puhul, ha hüvelyk meggyúrja, igen sok más alakot vesz föl, használják, hasznos eképp lesz. Ámul, félve örül, s aggódik, hátha csalódik, most a szerelmes, a vágyott lányt érinti megújra. Élő test! Ereit már verni tapintja hüvelyke. Most azután a Paphos-beli hős szívbeli szavakkal adja Venusnak a háláját; és ajkait immár nyomja a nem hazudott ajkakra; a szűz meg a csókot érzi, el is pirul, és félénk szemeket vet a fényre, és egyszerre az ég boltját és látja szerelmét. Eljön az istennő is, mit megadott, ama nászhoz, és hogy a holdnak szarva kerekre kilencszer egészül, jó a világra Paphos, nevet ő ad majd a szigetnek.

(*Deveseri Gábor fordítása*)

jeljon azt jelentette, hogy a legmagasabb Pumaj (Müller 196). A föníciaiak által alapított észak-afrikai gyarmatváros, Karthágó temetőjében 1894-ben előkerült egy 5 cm átmérőjű arany medallion, amelynek felirata kapcsolatba hozza Pygmaliont (PGMLJN) Astartéval: „Astarténak, Pygmalionnak. JD'MLK, PDJHLS fia, akit megmentett Pygmalion” (KAI 73). A feliratból egyértelmű, hogy a felajánló JD'MLK, akit megmentett egy Pygmalion nevű istenség. Ezért illeti meg őt — Astartéval együtt — a fogadalmi aranylemez. Bármiféle isten is volt Pygmalion (pl. Tammuz mellékneve?), bizonyos, hogy együtt tisztelték Astartéval, a szerelem istennőjével. A felirat a Kr. e. 8. században készült, a betűformák alapján talán Cipruson, s onnan kerülhetett Karthágóba.

Mindez esetleg választ adhat arra, Pygmalion története hogyan lehet annak ellenére ősi, hogy a meztelen nőket ábrázoló szobrok csak a Kr. e. 4. század-

ban terjednek el görög földön. Astarte szobrai ugyanis többnyire ruhátlanok voltak, ami el is várható a szerelem istennőjétől. A Pygmalion-történet nyilvánvalóan föníciai eredetű, s így föníciai volt az a szobor is, amely szerepelt benne. Ovidius költeménye szabadon dolgozta föl ezt az időközben görög-gé vált hagyományt, és formált belőle a művészlől és alkotásáról, valamint a férfiről és tökéletességre törő szerelméről szóló példabeszédet.

Félrevezető lenne azonban, ha az emberek és szobrok szerelmét csak Pygmalion történetére korlátoznánk. Több ilyen kapcsolatot említenek forrásaink, és majdnem mindegyiknek megvan a maga — többiekétől eltérő — jellegzetessége. R. Robert ezt a jelenséget az *agalma* (szobor) és *philia* (szeretet) szavak összevonásával *agalmatophiliának* nevezi (Robert 379).

Az alábbi szobrokról jegyezték föl, hogy valaki beléjük szeretett:

KNIDOSI APHRODITÉ, Praxitelés szobra

Alexandriai Clemens: *Protreptikos*. 4,57,3. Forrása Poseidippos.

Arnobius: *Adversus nationes*. 6,13. Forrása Poseidippos.

Tzetzés: *Chil*. 8,375. Forrása Ptolemaios, Héphaisztión fia.

Plinius: *Historia Naturalis*. 36,21; 7,127.

Lukianos: *Képek*. 4; *Szerelmek*. 13—16.

Philostratos: *Apollónios élete*. 6,40.

Valerius Maximus: 8,11, ext. 4.

AGATHÉ TYCHÉ athéni szobra

Ailianos: *Tarka történetek*. 9,39.

FIÚSZOBOR a spinaiak kincsesházán Delphoiban

Athénaios: *Lakomázó bölcsek*. 13,605—606.

LÁNYSZOBOR Samoson, Ktésiklés alkotása

Athénaios: *Lakomázó bölcsek*. 13,605—6. Forrása Alexis, Philemón, mytilénéi Adaios.

Praxitelés ERŐS-SZOBRA Parionban

Plinius: *Historia Naturalis*. 36,22.

Praxitelés vagy Skopas MÚZSASZOBRA

Plinius: *Historia Naturalis*. 36,39.

Ha a szerelmi történetek keletkezését a megnevezett szobrok alkotói alapján akarjuk datálni, a Kr. e. 4. századnál korábbi időponttal semmiképpen sem

számolhatunk, hiszen e században alkotott Praxitelés (Kr. e. 370—320 között), Skopas (Kr. e. 395 után, de inkább 350–340 k.) és Ktésiklés. De a legkorábbi források is ezt az időszakot jelölik ki, hiszen Alexis Kr. e. 357-től tevékenykedett, és Kr. e. 347-ben győzött komédiájával a Dionysiákon, Philemón első komédiagyőzelmét pedig Kr. e. 327-ben aratta. A képzőművészet célja a Kr. e. 5. század végén és a 4. században megváltozott. Az alkotók a lehető leghűbb ábrázolásra törekedtek (Platón: *Törvények*. 667 c). Erre utalnak a korszak mestereiről, Parrhasiosról (Kr. e. 440—390 k. alkotott) és Zeuxisről (Kr. e. 435—390 k. alkotott) szóló anekdoták is. Egy alkalommal, írja Plinius (*Historia Naturalis*. 35,65—66), Zeuxis és Parrhasios azon vetélkedett egymással, melyikük festménye az élethűbb. Zeuxis egy szőlőfürtöt festett, amely olyan jól sikerült, hogy rászálltak a madarak. Büszkén szólt oda Parrhasiosnak, hogy húzza csak el a függönyt a képe elől, hadd lássa, túl tudta-e őt szárnyalni. Parrhasios csak annyit mondott, hogy a függöny maga a kép. Vagyis ő nemcsak a madarakat, hanem egy festőt is meg tudott tévesztetni élethű ábrázolásával. Másik alkalommal Zeuxis egy szőlőfürtöt tartó fiút festett, és erre a fürtre is rászálltak a madarak. Zeuxis elkeseredett, mert a fiú nyilvánvalóan kevésbé élethűre sikeredett, mint a szőlő, hiszen nem féltek tőle a madarak (Gschwantler: 128). A szobrok iránt szerelemre lobbanó férfiak történeti, mind pedig a stíluskritikai érvek alapján a Kr. e. 4. században és azután keletkeztek. Később azonban hagyományt teremtettek. Aristainetos (Kr. u. 520 k.) fiktív levélgyűjteményében (2,10) egy Philopanax, vagyis „Képszerűtő” nevű festő panaszkodik Chrómation nevű barátjának, hogy festett egy gyönyörű lánykát, és belészeretett. Mindennek nem Aphrodité nyila, hanem saját művészi tehetsége volt az oka. Hiába vitte a lányka képét ágyába, ölelgette, csókolgatta, vágya nem csillapodott. Végül arra kérte Aphrodité aranyszárnyú gyermekeit, adjanak neki egy lányt, aki a képre *hasonlít*. Aristainetos levele olykor szó szerint megyegyezik a Kr. u. 314—393 között élt Libanios neve alatt fennmaradt, de valójában alexandriai Severus által írott szónoklattani gyakorlattal, amelynek a címe is árulkodó: *Hogyan beszélne a festő, ha festene egy lányt, és belészeretne?* (Libanios: *Éthopoiiai*. 27; Severus: *Éthopoiiai*. 1.) A szónokiskolai gyakorlatok sorát azonban a Kr. u. 2. század második felében élt Onomarchos, Héródész Attikos tanítványa nyitja meg *A szobor szerelmese* című hatásvadászó beszédével. Philostratos (*Sophisták éle-*

A három grácia Görög-római

Gianni-Emilio Simonetti: The Fifteenth Century Age, Amszterdam 1973.

Policleitosz Diszkoszvetője után, Görög, i.e. 400 k.

Alberto Giacometti: Velencei nő VIII., 1956.

te. 2,18) csak néhány sort idéz belőle, hogy érzékeltesse stílusát: „Ő, lelketlen testbe költözött lelkes szépség, mely istenség készítette? A rábeszélés istene, vagy Charis, vagy maga Erós volt apja e szépségnek?”

A legtöbb szerelmi kalanddal Praxitelés Aphrodité-szobra dicsekedhetett, amely a knidosi Aphrodité-szentélyben állt. Nem csoda, hogy sokaknak tetszett, minthogy modellje — a hagyomány szerint —, Praxitelés szerelme, a kor egyik leghíresebb hetairája volt, Phryné (Athénaios: *Lakomázó bölcsék*. 591 a). Leghosszabban a Lukianos neve alatt fennmaradt *Szerelmek* számol be egy ilyen kalandról (13–16). Egy ifjú belészeretett az istennő szobrába, és nap mint nap hajnaltól napnyugtáig a szobrot bámulta, miközben szerelmes szavakat suttogott neki. Egy idő után bokacsontkockákat, ún. *astragalosokat* vitt magával. E játékszerekkel ugyanúgy játszottak, mint a hat oldalú kockával, mindössze az volt a különbség, hogy az astragalos csak négy oldalán tudott megállni, mivel fennmaradó két rövidebb vége keskeny volt és gömbölyű. Az ifjú tehát négy astragalosával játszott a szobor előtt. Azért választotta éppen ezt a játékot, mert a bokacsontoknál a legjobb dobást, amelynél minden astragalos más oldalát mutatta, Aphroditének hívták, s ha sikerült ilyen dobni, boldog volt, mert az istennő — gondolta — viszonszerette. Néhány nap múltán azonban az ifjú már nem érte be ilyen ártatlan próbákkal. Egy este elrejtőzött a szentély kapuja mögé, s amikor azt bezárták, egyedül maradt a szoborral. Hogy pontosan mi történt, ki tudja, az azonban biztos, hogy Aphrodité szobrának hátulján másnapról egy sötét folt éktelenkedett, amit nem lehetett többé eltávolítani. Az ifjúnak nyoma veszett. Egyesek szerint a tengerbe vetette magát, mások szerint leugrott egy szikláról, de Knidoson soha többé nem látták.

A Jó Szerencsét vagyis Agathé Tychét ábrázoló athéni szoborba is belészeretett egy ifjú. A fiatalember az athéni tanács elé járult, és felajánlotta, hogy megveszi a szobrot, bármennyibe is kerül. Amikor az athéniaiak nem adták neki, hiába kérlelte őket, megkoszorúzta, felékesítette és ajándékokkal halmozta el a szobrot, majd öngyilkos lett.

A selymbriai Kleisophos Ktésiklésnek Samoson felállított parosi márványszobrába szeretett belé. Az nem derül ki Athénaios elbeszéléséből (*Lakomázó bölcsék*: 13, 605 f), hogy kit ábrázolt a szobor, de valamelyik istennő lehetett, talán Aphrodité, mivel egy szentélyben állt. Kleisophos bezáratta magát a szentélybe, és megpróbált szeretkezni a szoborral, de nem járt sikerrel, mivel a kő kemény volt és hi-

deg. A férfi másnap egy darab hússal tért vissza, azt erősítette a szoborra, és így elégítette ki vágyát.

A görögök természetesen nemcsak nőket, hanem fiúkat ábrázoló szobrokba is belészerettek, pl. a spinaiak Delphoiban álló kincsesházában lévő egyik fiúszoborba, illetve Praxitelés Parionban álló Erós-szobrába. Ez utóbbi szobron ugyanolyan nyoma maradt a kalandnak, mint a knidosi Aphrodité. A tettes nevét is ismerjük, Rhodosról származott és Alketasnak hívták. A római hagyományból kevesebb sikamlós történet maradt fenn szobrokról és embekekről. Varro mindenesetre beszámol egy bizonyos Iunius Pisciculusról, akinek szíve a római Felicitasoltár mellett álló Múza-szobortól gyulladt lángra.

A történetek során a szobrok nem játszanak aktív szerepet, és az események végkifejlete különböző. Delphoiban a tettesnek büntetést kell fizetnie, a knidosi és az athéni történetben pedig eltűnik ill. öngyilkos lesz a szobor szeretője. Különös, hogy a samosi eset folytatásáról nem szól a fáma, noha — amennyiben hitelt adunk az elbeszélésnek, vagy legalábbis feltételezzük, hogy valaha valaki hitelt adott neki — nem kis feltűnést kelthetett a friss hússal az istennő szobrához lopakodó Kleisophos.

A JEGYGYŰRŰ

Mérimée novellájában azáltal jön létre kapcsolat Alphonse és Venus között, hogy a férfi felhúzza gyűrűjét a szoborra. A szobor ezután megelevenedik, és férjeként akarja birtokolni Alphonse-t. Mint láttuk, ez a motívum ebben a formában csak középkori megfogalmazásban maradt fenn, de keletkezését vissza lehet vezetni Theodosius császár koráig.

A gyűrű szimbolikus jelentése rendkívül gazdag volt már az ókor folyamán is, egyszerre szimbolizálta kerek, önmagába visszatérő formájával a végtelent, és a mágikus megkötést, a megkötöttséget. A mágia éppen ezt a vonását használta ki. A görögök számára a gyűrű — keleti előzményeinek hatására — eleinte elsősorban a személy egyfajta névjegye volt, hiszen levelek, megőrzendő dokumentumok és kincsesházák lepecsételésére szolgált. A jegygyűrű és a házastársi gyűrű azonban nem görög, hanem római szokás volt.

A hagyomány szerint a feltaláló és kultúrhéros Prométheus volt az első, aki gyűrűt viselt. Miután megszabadult rabságából, és eloldották láncait, amelyek a Kaukázus sziklához kötötték, emlékeztetőül

vasgyűrűt kellett viselnie (Plinius: *Historia Naturalis*. 33,8). E gyűrűt állítólag rabláncából kovácsolták. A görög mondavilág másik nevezetes gyűrűje a samosi tyrannos, Polykratés tulajdonában volt (Hérodotos: 3,39–43; 120–125). Polykratésnak minden sikerült, amibe csak belefogott. Flottájával az Égei-tenger korlátlan ura lett, és hadifoglyaival hatalmas építkezésekbe kezdett. Samos kikötőjét szilárd kör-gáttal látta el, a várost falakkal vette körül, és vízvezetékét egy hegyen átfúrt alagúton vezette szék-helyére. Az alagút fennmaradt, elkészítéséhez nem kevesebb, mint egy kilométer hosszan kellett keresztülfúrni a sziklákat. Polykratés félt, hogy az istenek szörnyű véget szántak neki, és éppen azért emelték olyan magasra, hogy onnan mélyebbre bukasson. Barátja, Amasis, az egyiptomi fáraó azt tanácsolta neki, hogy az istenek kiengesztelésére taszítsa el magától azt, ami a legkedvesebb neki. Polykratésnak volt egy kedves gyűrűje. Elhatározta, hogy engesztelésül azt dobja be a tengerbe. Kihajózott a nyílt vízre, és beléhajította gyűrűjét a habokba. Másnap egy halász hatalmas, fejedelmi halat hozott a zsarnoknak ajándékba. Polykratés nagyon megörült, és megparancsolta, hogy készítsenek a halból fényes lakomát. Csakhogy a szakács, ahogy felhasította a hal gyomrát, megtalálta a tyrannos gyűrűjét. Polykratés rájött, hogy az isteni végzet ellen hiába küzd. Valóban szörnyű halál várt rá. A samosi tyrannos hatalmára féltékeny Oroítész perzsa satrapés elfogta, és Kr. e. 522-ben keresztre feszítette.

Az ókor óta számos magyarázat született rá, hogy Polykratés miért éppen a gyűrűjét vetette a tengerbe. A legszemélyesebb, bár nem bizonyítható elmélet S. Reinach nevéhez fűződik. Ő hívta föl rá a figyelmet, hogy a velencei doge minden évben beledobott egy gyűrűt a tengerbe, hogy ezzel hosszabítsa meg Velence és a tenger jegyességét. A magyarázatot éppen az kérdőjelezi meg leginkább, hogy az eljegyzési gyűrű nem görög szokás volt, hanem római, így Polykratés nem gondolhatott a tengerrel való jegyességre. A hérodotosi történet különben is arra helyezi a hangsúlyt, hogy a tyrannos tettével mágikusan el akarja hárítani a reá leselkedő veszélyt. A gyűrű azért is lehetett erre alkalmas eszköz, mert az az ő személyiségének jelképe volt, hiszen az ő pecsétjét hordozta (Labarbe: 26). V. Rosenberger Polykratés tettét a legismertebb görög mágikus szertartásokkal hozta kapcsolatba (69–71). A mágiában a gyűrű valaki vagy valamilyen rontás megkötésének volt az eszköze. A K. Preisendanz gyűjteményében kiadott, Kr. u. 4. században kelet-

kezett 5. mágikus papirusz azt tanácsolja, hogy a gyűrűt rá kell helyezni egy papiruszra vagy ólomtáblácskára, kívül és belül körbe kell rajzolni, a körületét ki kell színezni myrrhatintával (305–366. sorok). A fölösleges papiruszt le kell vágni, majd a gyűrű két körvonalá közé be kell írni annak a nevet, akit vagy amit mágikusan meg akarunk kötni, a külső kör köré a varázsjeleket, a belső kör belsejébe pedig azt, hogy mit akarunk elérni: „Legyen megkötve az értelme, hogy ezt és ezt ne követhesse el, pl. ne tudjon beszélni, ellenállni, vitatkozni, reám tekinteni, ellentmondani nekem, hanem legyen nekem alávetett, amíg csak a gyűrű el van ásva, stb.”. A gyűrűt vissza kell helyezni a körvonalaira, és körbe kell varrni, amíg el nem tűnik a fonál alatt. Az egyik varázsjelet át kell szűrni az írónáddal, és el kell mondani a varázsigéket. A bevarrt gyűrűt egy fiatalon meghalt ember sírjába kell beásni négy ujjnyi mélységbe, be kell temetni, az alábbi szavakkal: „Hulladémon, akárki is vagy, átadom neked az illetőt, hogy ne tehesse meg azt a dolgot.” A legjobb hatást növekvő holdnál lehet elérni.

A papirusz ugyan meglehetősen késői, a gyűrű mágikus erejét azonban már jóval korábban ismerték. A lydiai Gygésnek pl. olyan gyűrűje volt, amit ha elfordított az ujján, láthatatlanná vált (Platón: *Állam.* 359 d). Polykratés eszerint mágikusan meg akarta kötni a sorsot, de terve nem sikerült, mivel gyűrűje nem maradt a tengerben, hanem napvilágra került, s ezzel a kötés megtört.

A pecsétgyűrű keleti eredetű volt a görögöknél. A pecsét többnyire faragott drágakövekből vagy féldrágakövekből készült. A pecsétlők ábrázolásain gyakran tűntek föl istenek. A Kr. e. 4. században a görög gyűrűk egyik legkedveltebb motívuma Erós és Aphrodité volt. A gyűrű anyaga lehetett arany, ezüst vagy bronz, de gyakoriak voltak az arannyal futtatott ezüst- és bronzgyűrűk. A spártaiak, éppúgy, mint a rómaiak a korai köztársaságkorban, vasgyűrűt hordtak. Még a diadalmenetet tartó hadvezéren is csak vasgyűrű lehetett. Plinius 33. könyve (1–42) a gyűrűkre vonatkozó hagyományok gazdag tárháza. Állami költségen vásárolt aranygyűrűt a köztársaságkorban csak a római állam hivatalos követei hordhattak. Aki nem szabadon született, vagyis szolga, vagy felszabadított rabszolga volt, a császárkor első századaiig nem hordhatott aranygyűrűt. A gyűrűk mágikus hatását növelhette a beléjük foglalt kő. Az achát a skorpió, a gagát a kígyómarás, a hyakinthos a tengeri utazás veszélyei, a jáspis a szembaj, a vörös jáspis a hasmenés, a porphyrit pedig a fejfájás

ellen védett. Ugyancsak a védő erőt növelték a peccsét ábrázolásai, Héraklés csomója, a félhold, a phallos, a láb, a szandál és a lámpa.

Voltak olyan alkalmak, amikor nem illett gyűrűt viselni. Pythagoras iskolája tiltotta a gyűrűviselést (Iamblichos: *Protreptikos*. 21). A rómaiaknál, ha valaki Faunushoz folyamodott, nemcsak Venus gyönyörűreiről kellett lemondjon, hanem a gyűrű viseléséről is (Ovidius: *A római naptár*. 4,658). Az asztalnál is levették a gyűrűt, mint ahogy lehúzták a mélyen alvókról és a halottakról is (Plinius: *Historia Naturalis*. 28,24; 33,110). A gyűrű viselése tehát mágikusan gátolta egyes cselekedetek végrehajtását. De a gyakorlati életben is zavaró lehetett. Plinius írja (*Historia Naturalis*. 33,13), hogy a katonákat zavarta a bal kézen hordott gyűrű a pajzs viselésében. Jobb kézen viszont eleve nem vagy csak ritkán hordtak gyűrűt, mivel gátolt a munkában, könnyebben megsérült és hamarabb kopott (Macrobius: *Saturnalia*. 7,13,13). A Venuszobor történetében az ifjút a labdajátékban zavarta gyűrűje. Ezt a motívumot nem találjuk meg antik forrásainkban. Igaz, a labdajáték kapcsolatot teremthetett férfi és nő között, mint ez pl. az Odyszeiában történt, ahol Nausikaá labdája véletlenül Odysseus rejtkehelyére gurul. Érdekes kérdés, milyen labdajátékot játszhattak a történet hősei. Mivel tenyérrel kellett a labdát ütni, vagyis a játék a mai röplabdához hasonlított, csak a *trigon* nevű labdajátékra gondolhatunk (Németh 1994).

Mint láttuk, a gyűrű a görögök számára elsősorban a személyiség lenyomata volt, a rómaiak azonban a házassági kapocs jelképeként is használták. Nem véletlen, hogy az alábbi görög kísértethistória a római császárkorban született, és Hadrianus felszabadított rabszolgája, Phlegón beszélt el. Egy Machatés nevű ifjú elutazott családjuk régi barátjához, Démostratoshoz, akinél már régen nem járt. Amikor éjszaka nyugovóra akart térni, megjelent hálószobájában egy gyönyörű lány. A lány elárulta, hogy Philinnionnak hívják, és már akkor beleszeretett Machatésba, amikor az korábban náluk vendégeskedett. Philinnion átölelte Machatést, és egész éjjel élvezte Aphrodité adományát. Hajnalban, amikor elváltak, Philinnion megígérte, hogy következő éjjel újra eljön, és átadta a fiúnak aranygyűrűjét. A fiú viszont csak egy egyszerű vasgyűrűt tudott adni, mivel ő azt hordott, de odaajándékozta Philinnionnak arannyal futtatott úti poharát is. Szerelmi együttléteket azonban kileste az ajtó résén át Philinnion öreg dajkája, aki izgatottan szaladt úrnőjéhez, Charitóhoz.

— Mégsem halt meg a kisasszony, hiszen éjjel a vendég ifjúnál láttam! — újságolta az asszonyinak.

Charitó azonban nem akart hinni neki, másnap mégis odasietett Machatés ajtajához. Csakhogy későn érkezett, mert Philinnion már elment. Charitó ekkor Machatést fogta kérdőre, ki járt nála. Az ifjú bevallotta, hogy egy gyönyörű lány, és a gyűrűt is megmutatta, amit tőle kapott. Charitó felismerte Philinnion gyűrűjét, ezért megkérte az ifjút, hogy a következő éjjel ne zárja be szobája ajtaját. Machatés így is tett, és amikor Philinnion meglátogatta, kíváncsodott az ajtó, és berontott Charitó. A lány kétségbeesetten felkiáltott: — Rosszul tetted, anyám, hogy meglestél, és elraboltad örömetem. Úgy kellett meghalnom, hogy Aphrodité adományát nem izlelhettem meg. Rövid időre visszaengedtek a földre, hogy ne kelljen ilyen szomorúan bevégezni az életemet, de most örökre el kell mennem.

Ezzel a földre rogyott, és meghalt. Összeszedt az egész város a hírre, hogy Philinnion feltámadt. A tanács tagjai elhatározták, hogy felnyitják a sírt. Ott valóban nem találták meg a holttestet, csak egy arannyal futtatott pohár és egy vasgyűrű feküdt a halott fekhelyén.

A történetet — kis módosítással — Philostratos is elbeszéli a tyanai Apollónios életében (4,25). A lykiai Menippos belészerezett egy Korinthosban élő gyönyörű phoinikiai asszonyba. Menippos mestere, Apollónios azonban rájött, hogy a nő egy lamia, vagyis vámpír, és az esküvőn leleplezte őt, megmentve Menipposzt a biztos haláltól. A későbbi évszázadokban igen népszerű lett ez a mese. Praetorius (321–327) 1666-ban közzétette furcsaságokról szóló könyvében, és Goethe is az ő megfogalmazásában olvasta. Phlegón históriája ihlette az 1797-ben írt *Korinthusi menyasszony* című versét, amely az élő ifjú és a holt leány szerelmét a kereszténység és pogányság ellentétének ábrázolásával is gazdagítja. Érdekes, hogy ezt a motívumot J. Keats is feldolgozta *Lamia* című, 1819-ben írt költeményében.

Phlegón történetében fontos szerepet játszik a gyűrű, amellyel a fiú eljegyez egy lamiát, aki aztán az életére tör. Mivel eljegyzési, illetve Philostratosnál esküvői gyűrűről van szó, nyilvánvaló, hogy az elbeszélés csak a római korban keletkezhetett.

Az eddigieket összefoglalva vajon mondhatunk-e többet *Az Ille-i Venus* forrásairól, mint amit K. O. Müller írt J. Grimmnek? Talán igen. Úgy tűnik, hogy az ókorban a Venus-gyűrű meséjének már minden eleme készen állt, csak — legalábbis ismert forrásainkban — nem kapcsol-

lódott össze a labdajátékkal. Az ember és az istennő szobrának kapcsolata már a phoinikiai/ciprusi Pygmalion-történetből kikövetkeztethető, a görögök körében azonban csak a Kr. e. 4. században terjed el, amikor mind az Aphrodité-ábrázolások új típusa, mind pedig a korabeli, a minél nagyobb élethűségre törekvő művészet-felfogás ezt elősegítette. Bár a szoborral szeretkező emberek olykor halállal lakoltak, a Kornmannál, Heinénél

és Mérimée-nél olvasható misztikum és végzetszerűség inkább a Phlegón-féle lamiatörténetekben gyökerezik. Venus szobrának ördögi vonásai azonban csak a kereszténység elterjedése után, legkorábban a Kr. u. 4. században jelenhettek meg. A motívum kalandos utóéletének egyik legsajátosabb vonása X. Alfonz költeményében Venus azonosítása Szűz Máriával, amely az antik vámpírhistóriát üdvtörténetévé nemesíti.

Felhasznált szakirodalom:

S. Böhm: *Die nackte Göttin. Zur Ikonographie und Deutung unbekleideter weiblicher Figuren in der frühgriechischen Kunst.* Heidelberg, 1990.
 F. Bömer: *P. Ovidius Naso: Metamorphosen. Kommentar. Buch 10–11.* Heidelberg, 1980.
 J. Brunel: *Mérimée: La Vénus d'Ille.* Paris, 1975.
 M. A. Del Rio *Disquisitionum magicarum libri sex.* Köln, 1633
 H. Donner—W. Röhlig: *Kanaanäische und aramäische Inschriften.* Wiesbaden, 1964. = KAI.
 W. Fauth: *Aphrodite Paraklyptusa.* Wiesbaden, 1966.
 J. Filgueira Valveros: *Cantigas de Santa Maria a Códice Rico de El Escorial.* Madrid 1985, 80–82.
 K. Gschwantler: *Zeuxis und Parrhasios.* Ein Beitrag zur antiken Künstlerbiographie. Wien, 1975.
 Heinrich Heine: *Historisch-kritische Gesamtausgabe der Werke. Band 9.* Bearbeitet von A. Neuhaus-Koch. Hamburg, 1987.
 H. Kornmann: *Mons Veneris. Fraw Veneris Berg.* Frankfurt am Main, 1614. Hasonmás kiadás Leipzig, 1978.
 J. Labarbe: Polycrate, Amasis et l'anneau. *Antiquité Classique*, 53, 1984, 15–34.
 G. Malmesbiriensis monachus: *De gestis regum Anglorum. I.* E. Stubbs. London, 1887.

J. M. Miller: Some Versions of Pygmalion. In: *Ovid Renewed.* Ed. by C. Martindale. Cambridge, 1988, 205–214; 279–282.
 R. Mühlher: Der Venusring. Zur Geschichte eines romantischen Motives. *Aurora*, 17, 1957, 53.
 H. P. Müller: Pygmaion, Pygmalion und Pumaion: Aus der Geschichte einer mythischen Gestalt. *Orientalia*, 57, 1988, 192–205.
 Németh Gy.: *Ókori játékok könyve.* Budapest, 1994.
 E. Panofsky: Zwei Dürerprobleme. *Münchner Jahrbuch der bildende Kunst.* N. F. 8, 1931, 1–48.
 J. Praetorius: *Anthropodemus plutonicus.* Magdeburg, 1666.
 K. Preisendanz: *Papyri graecae magicae.* Berlin, 1928.
 R. Robert: Ars regenda amore. Séduction érotique et plaisir éthétique: de Praxitèle à Ovide. *Mélanges de l'École Française de Rome. Antiquité.* 104, 1992, 373–438.
 V. Rosenberger: Der Ring des Polykrates im Lichte der Zauberpapyri. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 108, 1995, 69–71.
 A. R. Sharrock: Womanofacture. *Journal of Roman Studies*, 81, 1991, 36–49.
 Szilágyi J. Gy.: Az „Átváltozások” költője. In: *Paradigmák.* Bp. 1982, 37–43
 H. S. Versnel: Polycrates and his Ring. *Studi storico-religiosi*, 1, 1977, 33.

Jegyzetek:

1. A német romantika alkotói számos esetben feldolgozták a Venus-szobor történetét. R. Mühlher tanulmánya az alábbi művekre utal: J. von Eichendorff: *Julian.* (1852/1853); W. von Eichendorff: *Die zauberische Venus.* (1816); A. von Arnim: *Päpstin Johanna.*; A. Apel: *Der Brautring.* (Die Musen. 1812); E. T. A. Hoffmann: *Elixier des Teufels.* (1815); W. Alexis: *Venus in Rom.* (1828); J. von

Eichendorff: *Viel Lärmen um nichts.*; F. von Gaudy: *Venetianische Erzählungen.* (1838). Az olasz romantika alkotásai közül G. d'Annunzio: *Pisanella* című művének prologusát, a francia munkák közül pedig M. Sand: *Callirhoë* című novelláját, valamint Hérould: *Zampa* című opéra-comique-ét (1831) kell megemlíteni.

Marcel Duchamp és B. R. egy filmvázlatban, 1931.